

„Jog és irodalom” szimpózium

MEGJEGYZÉSEK A JOG ÉS MŰVÉSZET VISZONYÁHOZ

Cs. KISS LAJOS
egyetemi tanár (ELTE ÁJK)

I. Problémafelvetés

A jog és irodalom viszonyát, kapcsolatrendszerét vizsgáló kutatások rendszerint az értelem kizárólagos hordozójává tett „szöveg-médium”, s ehhez kapcsolódva az „interpretáció”, a „narrativitás” problémáskiján jelölik ki a két terület találkozási pontját. E megközelítésekre általában jellemző, hogy az értelem hermeneutikai konstrukciójának nézőpontjából tesznek kísérletet az érintkező problémafelület mint kutatási tárgy meghatározására,¹ a jog és irodalom összehasonlítható, illetve „közös” szerkezeti elemeinek az interpretatív leírására. Úgy véljük azonban, hogy az ilyen irányultságú vizsgálódások ismeretelméletileg-módszertanilag ráutaltak egy általánosabb érvényű, a jog és művészet viszonyának szerkezetét firtató előkérdés megválaszolására, melynek során egyfajta magától értetődőségként előfeltételezik egyfelől a mindennapi életben közvetlenül *társadalmiként* megtapasztalt, másfelől a tudományban közvetve *társadalmi fenoménekként* reflektált jog és művészet társadalmiságával kapcsolatos ateoretikus és teoretikus döntéseket, illetve az ezek által megalapozott különféle értelmező leírásokat. Erre az előzetes evidencia-összefüggésre tekintettel jelen tanulmányban azt a közhelyszerű álláspontot képviseljük, hogy a jog és irodalom kapcsolatának bármilyen irányultságú vizsgálata módszertanilag megköveteli a jog és művészet viszonyának előzetes társadalomelméleti reflexióját,² s ezzel a két társadalmi terület te-

¹ Ezek a kutatások módszertanilag az értelemkonstitúció hermeneutikai elméletének szövegorientált változatát veszik alapul, s ezzel azt előfeltételezik, hogy a jog, mint értelemképződmény, az irodalomhoz hasonlóan csak szöveg, pontosabban norma- vagy szabályszerűség.

² A jog és irodalom viszonya interdiszciplináris kutatásának előkérdése természetesen megválaszolható az értelemproblémát csak szöveggként tematizáló hermeneutikai hagyomány nézőpontjából is. A kutatások jelenlegi állása ugyanakkor arra utal, hogy a hermeneutikai megközelítés sem vonhatja ki magát a jog és művészet tisztán funkcióspecifikus – a különbözők (nem-azonosak) összehasonlítását lehetővé tevő – megkülönböztetésének az érvényessége alól. A jog és irodalom viszonyának hazai kutatásához részletesebben lásd MARIA ARISTODEMOU: A jog és irodalom tanulmányozása: irányok és kapcsolódások. In SZABADFALVI

oretikus megfigyelésére és leírására specializálódott *jogtudomány* és a *művészettudomány* viszonyának, megismerési teljesítményeinek párhuzamos értelmezését is.

A jog és művészet viszonya társadalomelméleti leírásának lehetőségeit illetően elsősorban a modern szociológia közismert megközelítéseire kell utalnunk, amelyek – szemben az univerzális társadalomtanokként fellépő XIX. századi klasszikus pozitívista felfogásokkal – a társadalmi konstitúciós problémájának tisztázása, az alapfogalmak meghatározása stb. során saját ismerettárgyukhoz való módszertani kötöttségük, azaz önnön társadalmiságuk elkerülhetetlenségének tudatában már tisztán társadalmi nézőpontból indulnak ki. A modern szociológia ezzel, legalábbis a világ tudományos felfogása számára, módszertanilag kizárja, hogy a világ megfigyelhető és leírható: (a) a világon kívüli szubjektum (Isten), (b) a világ határán elhelyezkedő szubjektum (transzcendentális tudat), (c) a világon belül isteni státusba emelt szubjektum (abszolút szellem), (d) a társadalmi világon belül a természettudomány (naturalista pozitívizmus) vagy a történelemtudomány (historikus pozitívizmus) által abszolutizált megismerő álláspontjáról. A szociológia elmélettörténeti fejlődését erősen leegyszerűsítve állítható, hogy az ezekkel a kizárásokkal jellemzett modern szociológiai funkcionalizmus rendszer- és cselekvéseméleti alapváltozatai lényegében Emil Durkheim és Max Weber munkásságában, valamint a tudásszociológia és a rendszerelmélet különféle változataiban formálódtak ki.³

A modern szociológia tisztán társadalmi nézőpontjának konstrukciója három tézissel írható le: (a) A társadalomnak nincs semmiféle értelemben rendeltetése, amelynek beteljesítésére az *egész*ként felfogott társadalom valamelyik kiténtetett *része* kiválasztott és elhivatott lenne.⁴ Az európai fejlődésben ilyen reprezentatív társadalmi részterületnek tekintették a vallást, a metafizikai vagy pozitív tudományt, az erkölcsöt, a művészetet, a gazdaságot, a politikát vagy a jogot. A társadalom rendeltetésével, a

JÓZSEF (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*. Miskolc: Bíbor Kiadó, 1996, 167–198. (Ford. Bódig Mátýás); H. SZILÁGYI ISTVÁN: A Gyűrűk Ura: a mese és a bontakozó jogászi bölcsesség. In SZABADFALVI JÓZSEF (szerk.): *Amabilissimus. A legszeretreméltóbbak egyike. Loss Sándor Emlékkönyv*. Debrecen: Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2005, 223–250.; NAGY TAMÁS: Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, LXIII/15 Szeged, 2003.; NAGY TAMÁS: Néhány eljárás: Kafka olvasatok a jogirodalomban. *Jogelméleti Szemle*, (<http://jesz.ajk.elte.hu/nagy7.html>); NAGY TAMÁS: *Jog és irodalom*. [PhD. kézirat] Szeged, 2006.; H. SZILÁGYI ISTVÁN: Circus Juris. Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In *Portrévázlatok a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéből*. Miskolc: Bíbor Kiadó, 1995, 211–266.

³ A szociológiai társadalomelméletek hazai kutatásához reprezentatív jelleggel lásd CSEPELI GYÖRGY – PAPP ZSOLT – POKOL BÉLA (szerk.): *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1987.; POKOL BÉLA: A funkcionalista rendszerelmélet kibomlása. Parsons, Luhmann. In CSEPELI – PAPP – POKOL i. m. 153–324.; FELKAI GÁBOR (szerk.): *A szociológia kialakulása*. Budapest: Új Mandátum, 1999.; BALOGH ISTVÁN – KARÁCSONY ANDRÁS: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.; NÉMEDI DÉNES: *Klasszikus szociológia. 1890–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2005.; BANGÓ JENŐ – KARÁCSONY ANDRÁS (szerk.): *Luhmann-könyv*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 2002.

⁴ A társadalom mint egész leírható átfogó rendként, organizmusként vagy totalitásként, melynek részei alrendek, szervek, mozzanatok vagy individuumok. A társadalom egész/részek-megkülönböztetéssel történő értelmezése, mint az Max Weber és Niklas Luhmann óta társadalomelméleti magától értetődőség, már nem alkalmas a funkcionális differenciálódás következtében radikálisan pluralizálódott modern társadalmak leírására.

helyes (igazságos) társadalommal kapcsolatos elképzeléseket – amelyek a társadalomtudományi problematikát öntudatlanul az ideológia, az utópia és mítosz fogalmival megragadható dimenzióba helyezik át és szükségképpen „politizálják” – a szociológia cselekvés- és rendszerelméleti alapváltozatai küszöbölték ki a társadalomelméletből. (b) A társadalom kizárólag szociális elemekből – társadalmi tényekből, társadalmi cselekvésekből, kommunikációkból, illetve funkció-specifikus cselekvési-kommunikációs területek konfigurációiból – épül fel. (c) A társadalom keletkezésének és változásának okai és feltételei kizárólag társadalmi jellegűek, azaz a társadalom változása mint fejlődés nem értelmezhető sem történelemteológiailag, sem történelemfilozófiailag, sem a klasszikus pozitivizmus univerzális természeti vagy történelmi fejlődéstörvényei alapján. Ennek megfelelően a társadalom szociokulturális evolúciója nem integrálódási, hanem differenciálódási folyamat, amely egyfelől a társadalmi területek funkció-specifikus elkülönüléseként és önállóvá válásaként, másfelől az egyes területek belső differenciálódásaként ragadható meg. Az euroatlanti kultúrkör modern társadalmi e fejlődési folyamat harmadik fázisában, a funkcionális differenciálódás evolúciós fokán jutnak el arra a belátásra, hogy a társadalmi-kulturális világnak nincs és nem is lehetséges olyan központja, központi területe, amelyből kiindulva abszolút módon megfigyelhető és leírható, illetve tételezhető és megte-remthető lenne a társadalom normatív egysége.⁵

II. Határmegvonások

Feltételezésünk szerint a modern társadalomelméletekben – a cselekvés és kommunikáció, rend és rendszer, integrálódás és differenciálódás fogalmaival jelezett problematika eltérő értelmezése ellenére hasonlóképpen, illetve párhuzamosan – reflektált *differenciátapasztalat*ból történő kiindulás hozzájárulhat a jog és művészet viszonyának megfelelő értelmezéséhez. Itt elsősorban – a társadalomtudományok, s különösen a jogtudomány belső gyakorlatának tapasztalataiból kiindulva – azt a kérdést kell megválaszolni, hogy ennek a viszonynak a szerkezetét általában melyik tudomány vagy tudománycsoport nézőpontjából értelmezzik. Ezzel kapcsolatban tézisszerűen a következőket mondhatjuk: (a) A jog reflexív elméletét a jogtudományt metaelméletileg megalapozó és igazoló, s tisztán funkció-specifikus értelemben vezérlő jogfilozófia hozza létre a jogelméleti diskurzusban, amely a jogfogalom meghatározásával a történeti, pszichológiai, szociológiai és dogmatikai jogtudományok számára is megvonja a jogtudomány külső és belső értelemhatárait. Ezzel a határmegvonással a jogfilozófia „jogelméletileg” különbözteti meg a jogot mint ismerettárgyat mindattól, ami nem jog, így a művészettől is, s egyúttal kijelöli azokat a kereteket, amelyen belül tárgyszerűen lefolytathatók a jog fogalmának meghatározásáról folyó teoretikus diskurzusok.⁶ (b) Ami pedig a művészetet illeti, a művészet reflexív elmé-

⁵ Vö. BALOGH – KARÁCSONYI i. m.

⁶ A jogtudomány belső és külső értelemhatárainak a tudomány megismerés-funkciójához igazodó megvonása funkcionálisan analóg, de nem azonos ismerettárgya, a jog belső és külső értelemhatárainak a normatív szabályozási funkcióhoz igazodó megvonásával. A jog azonban csak a jogtudomány segítségével, azaz a tudomány és a jog közötti diskurzusban képes tisztázni saját értelemhatárait, mert önmagát csak

letét a művészettudományt metaelméletileg megalapozó és igazoló, s tisztán funkció-specifikus értelemben vezérlő művészetfilozófia hozza létre a művészetelméleti diskurzusban, amely a művészet-fogalom meghatározásával a történeti, a pszichológiai, a szociológiai és dogmatikai művészettudományok számára is megvonja a művészettudomány külső és belső értelemhatárait. A művészetfilozófia ezzel a határmegvonással „művészetelméletileg” különbözteti meg tárgyát, a művészetet mindattól, ami nem művészet, így a jogtól is, s hasonlóképpen kijelöli azokat a kereteket, amelyen belül tárgyszerűen lefolytathatók a művészet fogalmának meghatározásáról folyó teoretikus diskurzusok. Ettől eltekintve természetesen az életvilág közvetlen tapasztalatában is evidens számunkra, hogy a jog nem-művészet, illetve a művészet nem-jog, hiszen mindig a jog és művészet téridőbeli, kommunikatív és normatív különbözőségének és elhatároltságának az *egzisztencialitás*ából indulunk ki, eleve tudjuk, hogy különböző „dolgokról” van szó, itt más nyelvjátékokat játszunk és más szabályokat követünk, mint ott. Mindennapi cselekvéseinket tehát – akarva, nem akarva – e különbözőség alapján orientáljuk és igazoljuk, amikor például szerződést kötünk, egy kártérítési vagy büntető per ítélelhirdetését halljuk, vagy amikor képtárban, színházban, koncerten, moziban stb. vagyunk, és műalkotásokat „észlelünk”. Ez még akkor is így van, ha azt mondjuk, hogy a parlamenti ülés, a bírósági tárgyalás, vagy a hivatali eljárás az önkormányzatnál „komikus”, „tragikus”, „drámai” stb., s így a különbözők közötti összehasonlíthatóságot öntudatlanul feltételezve azt gondoljuk, hogy a jog olyan, mint a színház. Itt a kérdés csak az, hogy átélhetünk-e hasonlót a művészet területén a joggal kapcsolatban, és feltételezhetjük-e analóg módon hasonlattal vagy metaforával kifejezve, hogy a művészet (színház) olyan, mint a jog?⁷

Ha a jog nézőpontjából közelítünk a problémához, akkor a jog és művészet egzisztenciális-funkcionális különbözőségét előfeltételezve a következőt kívánjuk tisztázni: a jogban – a jog funkciójának (rendeltetésének), felépülésének és keletkezésének a nézőpontjából – tekinthető-e egyáltalán „valami” művészetnek a művészethez tartozás, illetve hozzárendelhetőség egzisztenciális-funkcionális értelmében, s ha igen, mi az, ami a jogban csak esztétikailag értelmezhető. Ha pedig a művészet nézőpontjából közelítünk a problémához, akkor hasonlóképpen azt kívánjuk tisztázni, hogy a művészetben – a művészet funkciójának (rendeltetésének), felépülésének és keletkezésének a nézőpontjából – tekinthető-e egyáltalán „valami” jognak a joghoz tartozás, illetve hozzárendelhetőség egzisztenciális-funkcionális értelmében, s ha igen, mi az, ami a művészetben csak jogelméletileg értelmezhető.

a jogtudomány révén képes megfigyelni és leírni. Ehhez a problémához lásd mindenképp HANS KELSEN: *Tiszta Jogtan*. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Bibó István Szakkollégium, 1988. (Ford.: Bibó István); HANS KELSEN: *Reine Rechtslehre*. [Zweite vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage] Wien: Österreichischen Staatsdruckerei, 1992.; Cs. KISS LAJOS: A tiszta jogtudomány eszméje és hivatása. In Cs. KISS LAJOS (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.; NIKLAS LUHMANN: *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993.

⁷ Az ezzel kapcsolatos tapasztalatainkat leginkább akkor ellenőrizhetjük, amikor olyan műalkotásokat „fogadunk be”, amelyek magáról a jogról szólnak, például Franz Kafka *A per* című regényét olvassuk vagy a belőle készült filmeket nézzük.

A modern szociológia társadalomelméleti megközelítései alapján azonban elkerülhetetlen az a feltételezés, hogy a jog és művészet részrendszer-specifikus funkciói – a társadalmi-kulturális világ normatív-kommunikatív szabályozása a világban *versus* a társadalmi-kulturális világ érzéki-kommunikatív ábrázolása, megjelenítése a világban – aktualizálásának szintjén lehetetlen és értelmetlen azt állítani, hogy (a) a jog funkciója aktualizálható a művészetével és viszont, hogy (b) a jog funkcionálisan elkülönült, saját belső önfelépítő dinamikával rendelkező autonóm területén „belül” műveleti értelemben létezik, illetve létezhet művészet és viszont.⁸ Ennek megfelelően lehetetlen akár analóg módon azt feltételezni, hogy a jog „műalkotásokból” mint szerkezeti alapelemekből épül fel, s nem jogi normákból és döntésekből, és viszont, továbbá azt, hogy a jog keletkezése és változása a művészet, a művészet keletkezése és változása a jog funkciójával kapcsolatos elvárásokból (evolúciós teljesítményekből) magyarázható.

Amennyiben tehát az érintkező felületek után kutatunk, feltehetőleg csak a következőket vizsgálhatjuk: (a) a jog a saját funkció-specifikus működése (önfelépülése) által milyen teljesítményeket képes a művészet, illetve a művészet a saját funkció-specifikus működése (önfelépülése) által milyen teljesítményeket képes a jog számára rendelkezésre bocsátani; (b) a jog és művészet milyen értelemben képesek-e egymást megfigyelni a saját megkülönböztetések (értékaxióma/érték differencia; kód/program) segítségével, és mit látnak a másiktól. Erre tekintettel nem is lehet értelmesen a jog *esztétikai* vagy a művészet *jogi* dimenziójáról beszélni, mint például azt egyik tanulmányomban tettem.⁹ Itt pusztán arról van szó, hogy a jog témája lehet műalkotásoknak, mint azt számtalan műalkotás, így különösen Franz Kafka *A per* című műve tanúsítja, hogy a jog (például a bírósági per) megfigyelhető és leírható esztétikailag a művészettudomány nézőpontjából, s a dramaturgiai metafora alapján analóg módon állítható, hogy a per olyan mint a színház stb. De nincs azonosság sem az elkülönült funkciók, sem a szerkezeti elemek szintjén, függetlenül attól, hogy a jogi cselekvések és kommunikációk (jogalkotói, jogalkalmazói döntések) a művészet által is alakított és észlelt valóságos és imaginárius térben játszódnak le, például a parlament vagy a jogot Justitiaként ábrázoló szoborral, képpel díszített bíróság épületében, melyek építészetiileg és képzőművészetiileg műalkotásnak tekinthetők. Így az sem teremt azonosságot, ha a jogi eljárást rítusként, a jogszabályokat irodalmi szöveggként stb. értelmezik stb.

Mindezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a modern társadalomelmélet cselekvéseméleti paradigmájának kommunikatív változata alapján¹⁰ – amely a társadalmi

⁸ Vö. LUHMANN i. m.; továbbá NIKLAS LUHMANN: *Die Kunst der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1995.; POKOL BÉLA: A jogrendszer elkülönülése. In BANGÓ – KARÁCSONY i. m. 80–90.; KARÁCSONY ANDRÁS: A jog szociológiai megfigyelése. In BANGÓ – KARÁCSONY i. m. 126–127.; TÓTH BENEDEK: A művészet rendszere Niklas Luhmann szociológiájában. In BANGÓ – KARÁCSONY i. m. 131–153.

⁹ Vö. CS. KISS LAJOS: A tragédia metafizikája a jogban. In HORVÁTH BARNÁ: *A géniusz pere. Szókratész és Johanna*. Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2003, 213–220. Amikor például Horváth Barna az újrealisták szellemében a dráma (tragédia/komédia) és a per, tehát a művészet és jog szerkezeti hasonlóságait írja le, tekintettel van a jog és a dráma hasonlóságai mögött rejlő áthidalhatatlan funkcionális különbözősége, tudniillik arra, hogy a jog szabályoz, a művészet pedig ábrázol.

¹⁰ Vö.: JÜRGEN HABERMAS: *Theorie des kommunikativen Handelns. I–II. Band*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981.

cselekvés önálló típusként vezette be a dramaturgiai cselekvést – sem lehet amellett érvelni, hogy a jogban – nem pusztán analogikus értelemben – létezik és konstitutív az esztétikai-dramaturgiai elem. Habermas elmélete alapján is csak az mondható, hogy a jog megfigyelhető esztétikai nézőpontból, mert a jogi normát követő magán- és hivatalos személyek egyúttal és szükségképpen dramaturgiailag is cselekszenek, azaz tudatosan vagy öntudatlanul ellenőrzik cselekvésüket annak stílusa szempontjából s eközben törekednek a hiteles önábrázolásra, vagyis arra, hogy a közönségként megjelenő mások (állampolgár, alperes, szerződéskötő, vádlott, ügyész, bíró stb.) számára hozzáférhetővé tegyék szubjektív élményszférájukat, tehát a színészhez hasonlóan elhitessék, hogy valóban azonosak a szerepükkel és „őszintén” azt mondják, amit valóban gondolnak. A jog és művészet egzisztenciális-funkcionális különbsége tehát érvényre jut a *Theorie des kommunikativen Handelns* fogalom- és elméletalkotási eljárásában is, eltekintve itt az életvilág (szociális integráció: kommunikatív cselekvés és racionalitás) és rendszervilág (rendszerintegráció: stratégiai-instrumentális cselekvés és racionalitás), integrálódás (racionalizálódás) és differenciálódás (elidegenülés) kettős nézőpontjából adódó komplikációktól. A funkcionális differenciálódás eredményeként az életvilágtól társadalmi rész-rendszerként elidegenült, gyarmatosítóként működő jogi „üzem” a normakövető, a művészeti „üzem” a dramaturgiai cselekvések szervezeti intézményesülése.

Végül is arra a kérdésre, hogy a jogtudomány vajon képes-e a jog önábrázolásával, önmegjelenítésével szükségképpen együtt járó művészi-esztétikai vonatkozásokat feltárni, csak azt felelhetjük: a művészettudomány segítségével, egy közös diskurzív térben, például a jog és művészet viszonyát vizsgáló kutatási program keretében együtt kezelve a két különböző nézőpontot.